

A MONDATBELI ÁTÉRTÉKELŐDÉS EGY ESETE AZ ÓMAGYAR KORBAN (HALOTTAIBÓL)

A. MOLNÁR FERENC

Úgy gondolom, hogy a magyar filológiának, a nyelvtörténetnek is, a régi, régebbi magyar szövegek, köztük sokszor a legismertebb nyelvmélekek és íróink műveinek a magyarázatában még komoly adóssága van. S ez olykor olyan régi hagyományú egyházi szövegekre is vonatkozik, amelyeket ma is nap mint nap mondanak, énekelnek. Most, egyelőre viszonylag rövidebben, egy mondattani problémával kapcsolatban a *halottaiból* szóval foglalkoznék, amely, mint ismeretes, az apostoli hitvallásban fordul elő: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében. És a Jézus Krisztusban, Ő egyszülött Fiában, mi Urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék Szűz Máriától, szenvedé Poncius Pilátus alatt, megfeszítették, meghala és eltemették; szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* feltámadta, felméne mennyekbe; ül a mindenható Atya Istennek jobbján; onnan léssen eljövendő ítélni eleveket és holtakat...” (I. pl. Ék 1986). Az ÉrtSz a *halottaiból* szóalakkal a *halott* címszón belül a szó második főnévi jelentését adatolja: „Feltámadt, ill. feltámaszt *halottaiból* ’mesében v. vallásos hiedelemben halálából, haló porából új életre kel, ill. kelt’”. A példamondatok pedig Petőfitől és Arany Jánostól valók. Az előbbi: „Iluska porából nőtt ki az a rózsa, / Így *halottaiból* őt föltámasztotta” (I. János vitéz, 27. ének, 8. versszak). A *halottaiból* jelentése itt ’a halálból, halálából, holt állapotából’.

A *halottaiból* szóalak jelentése nincs összhangban grammatikai felépítésével, amely nyilván a következő: a *halott* főnevesült melléknévi igenévhez az *-ai* birtoktöbbsesítő jel és a *-ból* rag járul. A birtoktöbbsesítő jel a rendhagyó, a ’holtából, holt állapotából’ jelentéshez nem illő, például Iluska nyilván csak a saját halálából, halott állapotából tudott feltámadni.

A *halottaiból* szóval tudtommal a szakirodalom alig foglalkozott. Magam csak egy rövid magyarázatot ismerek: „Halottaiból. ...szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* föltámadta, fölméne a mennyekbe... , mondjuk az Apostoli Hitvallásnak hivatalosan elfogadott magyar fordításában. – Resurrexit a mortuis nem egyházi vagy kései latinság, hanem a klasszikus nyelvben is használatos kifejezés; ‚a mortuis excitare’ Cicerónál is megtalálható. Szó szerint lefordítva ‚feltámadt a holtak közül’, vagyis ott volt már mind a többi közt, aki elköltözött; most ezek tömegéből feltámadt stb. Azt gondolom, hogy a *halottaiból* igen régi (Vö. NySz I, 1272) fordítási hiba erején gyökeret vert értelmetlenség. Gyökerei azonban oly mélyek, hogy értelmetlensége elhomályosodott. Az a fordító, aki először követte el a tévedést, alighanem a magyar *holtában, holtából, holtanapján* stb. szólásformákra gondolt és előtte állt a latin

többesszám. Lehet, hogy a latin szólást nem is értette meg egészen; az *a praep.* is megzavarhatta. Ezt a kettőt összekeverte, és a szövevényes fonákság honosodott meg nyelvünkben, amelynek a *halottaiból* ma már tősgyökeres alkotóeleme...” (Balogh 1927: 44).

A hiszekegy latin szövegében valóban ez áll: „...descendit ad inferna, tertia die resurrexit *a mortuis*, ascendit ad coelos...” (l. pl. Lochman 1995: 9), tehát az, hogy a harmadik napon feltámadt a halottak közül. Varga Zsigmond újszövetségi görög–magyar szótárában pedig a *νεκρός* ’halott’ szócikkében azt olvassuk, hogy a szó dologi jelentéssel többes számú formában ’a holtak világa, a halál’ jelentésű; az *ἐκ νεκρῶν* a bibliai szövegekben tehát nem ’halottaiból’, hanem ’a halálból’ értelmű (Mt 17/9; Mk 6/14; Lk 9/7 stb., Varga 1992). Az apostoli hitvallás legújabb fordításai a *halottaiból* szót már valóban a *halottak közül* szerkezettel helyettesítik. Az előbbi, egyébként ma is használt szöveget például a magyarországi református énekeskönyv egy 1986-os kiadásának a függelékéből idéztem, az 1993-as kiadás függelékében azonban már ez áll: „...Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a *halottak közül*, fölment a mennybe...” (Ék 1993). A Bánk József összeállította katolikus imakönyvben (Ik 1994: 21) és A katolikus egyház katekizmusa című kézikönyvben a megfelelő helyen ugyanez a szöveg (Kat 1994: 52). Mindkét említett egyház és más egyházak gyakorlatában, valamint az ökumenikus fordításban (l. pl. Kovách 1983: 23) már némileg korábban ugyancsak szerepelt a hiszekegy szövegében az *a halottak közül* szerkezet. Mindazonáltal a régebbi szöveget ma is használják, s szerintem még ez az ismertebb. A megjelenő új Magyar katolikus lexikon szintén ezt közli (KatLex 1993: 352–3). S jellemző, hogy a Károlyi Gáspár-féle fordítás 1908-as revíziójába a *halottaiból* szóalak öt alkalommal is bekerült (ApCsel 4/10, 10/41, 13/30, 34, 17/31; vö. BRev 1990), noha az eredeti szövegben, a Vizsolyi Bibliában, és annak későbbi, némileg módosított kiadásaiiban nem fordult elő, az említett helyeken a *halálból* állt. Káldi György fordításában pedig ugyan többször is előfordul a *halottaiból* szóalak, de például az Ef 5/14-ben csak az átdolgozott szövegben (ÚszRev 1928) áll a *halottaiból*, az eredetiben a *halálból* van. (Ugyanakkor az 1973-ban megjelent új katolikus és az 1975-ben kiadott új protestáns fordítás nem használja a *halottaiból* szót.)

Ha a *halottaiból* szóalak történeti adatait, előfordulásait vizsgáljuk, lényegében a maihoz hasonló állapotot látunk. Általában Jézusra vonatkoztatva a *feltámad, feltámaszt* igékkel vagy hasonló jelentésű szavakkal alkot szerkezetet, s az az értelme, hogy a ’a halálból, holt állapotából, a halottak közül’. Az EWUng 1519-ből a JordK-ből idézi a *halottaiból* alakot, s a jelentését így adja meg: ’aus dem Tod’. A *halottaiból*, illetve előzménye a *halottaibalól* azonban már a JókK-ben előfordul, a „Zent ferencznek myat · gyermeknek *halotaybalol* fel tamadafarol” (158) című kis történet egy ablakból kiesett és hirtelen meghalt kisfiú megelevenedéséről szól, akinek a feltámadásáért Szent Ferenchez imádkoztak. Előtte azonban egy odament ferences szerzetes megkérdezte a gyermek apjától: „hyzed yfennen zentet ferenczet hogÿ felkewlthety tÿ fyadot *halotaybalol*”: Credisne sanctum Dei Franciscum posse filium tuum *a mortuis* suscitare (159). A mai *halottaiból* alak pedig már a MünchK-ben is megvan, ahol 18-szor fordul elő, például 20vb: „halla negèdlo herodes iñac hizet z mōda o germekinec E Iano, baptista o kolt fel *halottaibalol*” : ... Hic est Iohannes Baptista; ipse surrexit *a mortuis*

(Mt 14/1–2). A *halottaiból*-nak a latinban 14-szer az *a mortuis*, háromszor az *ex mortuis* felel meg, egyszer pedig a latinban csak ige van (Nyíri 1993). Például: 23rb: „hazmadnapō *halottaibol* felkèlni” : *tertia die resurgere*. Olyan eset is van, amikor a halottaiból való feltámadás nem egy személyre (Jézus, Keresztelő János, Lázár, ki ’valaki’), vonatkozik, hanem többre: 48vb: „mezt mikoz felkèln^o *halottaibol* sem hazaf kodnac z sem hazaffagba nē vitetn^o” : *Cum enim a mortuis resurrexerint, neque nubent neque nubentur* (Mk 12/25); 79va: „dē azoc kic méltoc léžn a mas uilagnac z a *halottaibol* felkèlètn^o” : *qui digni habebuntur saeculo illo et resurrectione ex mortuis* (Lk 20/35). A Károlyiék-féle fordításban itt az áll, hogy „mikor a halálból feltámadnak”, illetve „a halálból való feltámadást”. Aztán arra ugyancsak van példánk, hogy a latinban ott van a ’halottak közül’ jelentésű *a mortuis*, a magyarból viszont ennek a megfelelője hiányzik. Ma használt fordításainkban a már idézett Mt 14/1–2 így hangzik: „Abban az időben híret hallá Heródes negyedes fejedelem Jézusnak, és monda szolgálainak: Ez ama Keresztelő János, ő támadott fel a halálból, és azért működnek benne az erők” (BRev 1990); „... ő támadott fel a halottak közül” (B 1975); „... Ez Keresztelő János mondta szolgálainak –, feltámadt, innen van benne a csodatévő erő” (B 1973); „...föltámadt *halottaiból*...” (Úsz 1993). Az új katolikus fordításban tehát itt nincs *a halálból* vagy *a halottak közül* szó, szerkezet. A kimaradások és betoldások azért érthetők, mert feltámadás értelemszerűen csak a halálból, a halottak közül történhet. A *halottaiból* szóalak egyébként az egész régiségben rendkívül bőven adatható (l. pl. NySz), s az egyházi nyelvben, főleg az apostoli hitvallásban és a görög katolikus, valamint az ortodox szertartásban máig előfordul.

Visszatérve mármost a *halottaiból* szóalak kérdéséhez, magam nem gondolom, hogy ilyen fontos egyházi szövegben olyan többszörös félreértésről lenne szó, amit Balogh József feltételez, s ami nem is latinizmus. Mármint, hogy a *holtában, holtából, holta napján* szóalakra gondolt volna a korai fordító, s a latin szerkezetet nem érthette meg egészen, az *a* prepozíció és a többes számú *mortuis* alak is megzavarhatta.

A *halottaiból* szó nyelvtani felépítéséből következően nyilvánvalóan egy birtokos szerkezet több birtokra utaló birtokszava. Ha úgy értjük, hogy Krisztusnak, másnak a halálából, holt állapotából való feltámadást fejezi ki, akkor a többes számra, a több birtokra való utalás indokolatlan. Ha pedig ’a halottak közül’ jelentést vesszük, akkor a birtokviszony jelölése marad magyarázatlanul. Ez a szóalak ’a halálból, holtából’ jelentésben kezdetben szerintem éppen az apostoli hitvallás szövegében alakulhatott ki, és eredetileg más grammatikai viszony kifejezője. Úgy gondolom, hogy a *halottaiból* először nem annak (Krisztusnak) a nevével, megnevezésével alkotott birtokviszonyt, aki feltámadt, hanem a *pokol, poklok* szóval, az előző mondat végén: „Szálla alá *poklokra*”. Krisztus pedig harmadnapon a pokol halottaiból, azaz halottai közül támadt fel. Itt tehát nem értelmetlenség van, hanem némi grammatikai, stilisztikai pontatlanság, amely a szöveg használatával, hagyományozódásával később mondatbeli átértékelődéshez vezetett. A pokolnak azért lehetnek halottai, mert noha a *pokol*-nak a főleg a régi nyelvben meglévő ’a holtak hazája, alvilág, az alvilág egy része’ jelentését sajnos egyetlen szótárunk sem veszi fel, van ilyen értelme, s ezt a mi teológiai szakirodalmunk is már régóta és általánosan nyilván tartja (vö. héber *Seol*, görög *Hades*). Például a legutóbbi

magyar bibliai kézikönyvben a „Pokol, holtak hazája” együttes címszó (KerBiblLex), s itt azt olvassuk, hogy a *pokol* az ószövetségi szövegekben általában 'alvilág' értelemben veendő. Még az Újszövetségben is a pokol többnyire „csak a halál állapotát, a megholt lelkek gyűjtőhelyét jelenti a feltámadás és az ítélet idejéig (ApCsel 2/27; Lk 16/23, 26; Róm 10/7; Jel 10/13)”. Más értelemben azonban a büntetés helye a gonosz lelkek számára, s ilyen jelentésben a *gyehenna* szó a szinonimája. A *pokol* 'alvilág' értelmére lásd például: Zsolt 6/6: „Mert nyilván ki rúlad halalban emlekozik. *pokolban* kedek ki vall neked” (DöbrK 20) ~ „Hiszen a holtak közül ki gondol még rád, a *holtak országában* ki dicsőít téged?” (B 1973); Zsolt 116/3: Körülvettek engem a halál kötelei és a *pokol* szorongatásai támadtak meg engem”; Péld 27/20: „Mint a sír és a *pokol* meg nem elégednek, úgy az embernek szemei meg nem elégednek”; 1Kor 15/55: „Halál! hol a te fulánkod? *Pokol!* hol a te diadalmaid”; Jel 1/18: „Nálam vannak a *pokolnak* és a halálnak kulcsai”; Jel 20/12–3: „És látám a halottakat, nagyokat és kicsinyeket állani az Isten előtt... És a tenger kiadá a halottakat, akik ő benne voltak, és a halál és a *pokol* is kiadá a halottakat, akik ő náluk voltak” (BRev 1990); stb. Tehát a pokolnak is voltak halottai, akiket az utolsó ítéletkor kiadott. Noha a teológiai szakirodalomból is majd idézek, nincs itt mód arra, hogy a pokol, az alvilág fogalmának alakulását az Ó- és Újszövetségben és majd azután bőven taglaljam, vagy az apostoli hitvallás megfelelő részére vonatkozó vitáról részletesen szóljak. Csak megjegyzem, hogy a pokolban, az alvilágban aztán kezdtek elkülöníteni egy külön helyet a kegyesek, az üdvözülendők, egy másikat pedig a gonoszok, az elkárhozandók számára, sőt aztán tovább differenciálhattak, s nemegyszer részben eltérően is. A poklon belül a pokol tornácának, pitvarának, limbusnak, Ábrahám kebelének, sőt paradicsomnak is nevezték azt a részt, ahol a pátriárkák, a próféták vagy általában az üdvözülendők vannak, s várják, hogy Krisztus megszabadítsa őket a halál és a pokol rabságából. A Leuveni glosszákkal szólva „pulkul pituaranak fugliabeul” (RMGI). A művészetben is gyakran ábrázolták Krisztus pokolraszállását, úgyhogy A keresztény művészet lexikonában a „Krisztus a pokol tornácán” külön címszó is. Ebből idézek: „Az evangéliumokban csak utalásokat találunk arra, hogy Krisztus alászállt a holtak birodalmába. Jézus azt mondta magáról, hogy három napig fog, a föld szívében tartózkodni (Mt 12,40). Az 1Pt 3,19-ben az áll, hogy Jézus elment a börtönben szünylődő lelkekhez, és, hirt vitt nekik’. Ebben már az ókeresztény teológia is utalást látott Krisztus pokolraszállására, és a démonok, ill. a sátán megbilincselésére... Krisztus pokolraszállása az apostoli hitvallásba is belekerült (,szállta alá poklokra’). Apokrif ókeresztény iratokban részletesen leírják, hogyan szállt le Krisztus a holtak birodalmába. Ezt az árnyékbirodalmat (a pokol tornácát), ami nem azonos a kárhozottak poklával, az ókori görög Hádész szóval (héb. seol, lat. limbus) jelölik... Krisztus megszabadítja a halál kötelékeitől az Ószövetség pátriárkáit, királyait és prófétáit – beleértve az utolsó prófétát Keresztelő Szt. Jánost, aki a Messiás útját készítette elő –, akik mind a megváltás után vágyakoztak. Elsőként az emberiség ősatyjának, Ádámnak nyújtja kezét, és felhúzza magához, majd a többiekhez fordul: ,Gyertek hozzám mindannyian, akiknek amiatt a fa miatt kellett meghalnotok, amit az érintett meg! Mert lássátok, én mindannyiotokat feltámasztlak a kereszt fája által’... A megváltottakat Mihály arkangyal vezeti a Paradicsomba” (Seibert 1986). De a *pokol*

'alvilág' jelentésben előfordul világi szövegekben is. Zrinyinek egy eredetileg cím nélküli, majd címmel (pl.: Euridicét így siratta Orpheus) ellátott verséből idézek. Orpheus nem tud belenyugodni „Hogy mérges vipera miatt ő [Euridice] meghaljon, / És ő ártatlan lelke *pokolra* szálljon... Szabad lesz Plutóhoz *poklokban* énnékem / Szerelmes Euridicém után elmennem” (7. és 10. versszak) stb.

A *pokol* szónak aztán ez a jelentése meggyengült, jórészt kiveszett. A mai fordítások a megfelelő helyeken általában az *alvilág* vagy a *sír* szót használják. Az előbbit inkább a katolikus, az utóbbit pedig a protestáns fordítás, de előfordult és előfordul a *holtak hazája*, *holtak hona* szerkezet s a *Seol* is. Hasonló változás más nyelvekben szintén végbement. Az OxfEngDict-ben például a *hell* 'pokol' szó első jelentésének megadása kapcsán a következő olvasható: „1. The abode of dead; the place of departed spirits; the infernal regions or 'lower world' regarded as a place of existence after death; the grave; Hades. a. In Jewish and Christian use. In the Bible of 1611, translating Heb. *sheol* (31 times), which is also rendered the *grave* (31 times), the *pit* 3 times; in N. T. rendering Gr. *ᾗδης* HADES (10 times), as well as *γέεννα* GEHENNA (12 times)... Revised Version, in O. T., *hell* has been retained in the prophetic books, with *Seol* in the margin; elsewhere *Sheol* is substituted in the text with *grave* in the margin... In N. T. HADES has everywhere been put for Gr. *ᾗδης* and *hell* reserved for *γέεννα*. A revidált Luther-fordításban is a hajdani *Helle* helyett állhat például a *Totenreich*, a XX. századi finn fordításokban pedig a *helvetti* 'pokol; alvilág' helyére a Kalevalából szintén ismert *tuonela* 'alvilág' vagy *Tuonela* 'az Alvilág' került. A HB. „ef levn halalnec ef *puculnec* feze. [szerintem ɔ: feye – M. F.] ef mend w nemenec” és 'lett [Ádám] a halál és az alvilág (a holtak hazájába szállók) kezdete, és az ő egész fajtájának is' mondat értelmezése is, úgy gondolom, részben azért jelent(ett) problémát, mert nem számoltak a *pokol* 'alvilág, holtak hona' jelentésével, amely itt inkább csak a 'halál' jelentést erősíti (L. A. Molnár 1997: 210–6, 1998a: 337–8, 1998b: 143–4).

Ami pedig az apostoli hitvallást illeti, a *halottaiból* itt azért is elszakadhatott a *pokol*, *poklokra* szótól, mert ezt az imádságot soronként tagolva mondták vagy énekeltek, így is tanították meg. S tekintve, hogy az előző mondatokban foglaltak is sorban Jézusra vonatkoznak, és ő, a rá utaló vonatkozó névmás (*ki*), az alany, nemcsak a *feltámadá* állítmányt, hanem az előtte álló *halottaiból* birtokszót is közvetlenül hozzá kapcsolták, nem pedig az eredetileg hozzáértett *poklokra* szóhoz, amitől azt még a *harmad napon* szerkezet is elválasztotta. Ez szemantikailag szintén lehetséges volt. A credo azt mondja, Krisztus a halála után a holtak honában, tehát a halottak között volt. Ezenkívül a *halottaiból* szónak az átértékelődését nyilván elősegítette ennek a résznek a *pokol* szó kapcsán már részben bemutatott értelmezési nehézsége, ami a teológiai szakirodalomban is mindmáig látható. A magyarok közül például már Dévai Bíró (TízPar 67–8) és Bornemisza (ÖtPréd 782–3) is utalt az e rész körüli felfogásbeli vitákra. Magam pedig egy mai német katolikus teológustól is idézek: „Ennek a hitcikknek máig fennálló kétértelmősége kétségtelenül arra alapozódik, hogy egyértelmű bibliai bázisa hiányzik. Ez napjainkban újra láthatóvá vált azáltal, hogy Németországban – a Hitvallás új, un. ökumenikus fogalmazása érdekében – a katolikus és az evangélikus egyház hivatalosan teljesen megváltoztatta a "descendit ad inferos" fordítását, anélkül, hogy

annak hatályon kívül helyezéséből nagy ügyet csinált volna A korábbi "alászállt a poklokra" most így hangzik "alászállt a halál birodalmába". Csak javították a fordítást? Semmi esetre sem. Sőt, hallgatólagosan sokkal homályosabbá tették az értelmét! Mert az átértelmezéssel kétértelműség lopakodott a hitcikkekbe, amely már a középkortól össze volt kötve a hitnek ezzel a kifejezésével. Hova tart ugyanis ez a descensus, ez a leszállás? – 1. jelentés: egészen egyszerűen a "halál birodalmába", a halottak birodalmába irányul, amelyet héberül "Seolnak", görögül "Hadesznek" neveznek, amely tehát minden elhunyt tartózkodási helye, a jóké ugyanúgy, mint a gonoszoké. A kereszténység köreiből egy évezreden át így értették a descensust és a német "Hölle" valamint "Höllenfahrt" [magyarul: pokol, pokolraszállás] szavak eredetileg, azt mondhatnánk, teljesen semlegesen interpretálták az "alvilág" vagy a "halottak birodalma" kifejezést. – 2. jelentés: a leszállás a pokolba történik, a nem-üdvözültek lakóhelyére: ez héberül "gyehenna", latinul "infernum", vagyis a véglegesen elkárhozottak lakhelye. A descensust így értik a középkortól fogva. Ettől kezdve ugyanis azt hitték, hogy haláluk után a holtak (jó cselekedeteik vagy bűneik szerint) közvetlenül a mennybe ("paradicsom") vagy a tisztító tűzbe ("purgatórium") vagy éppen a pokolba ("infernum") kerülnek; a középkorban ezeken felül még két másik alvilági körzetet feltételeztek: a "pokol előcsarnokát", vagy változó optimizmussal egyre inkább a "menny előcsarnokát", egy helyet az ószövetségi igazak számára ("limbus patrum") és egy helyet a megkezeszletlen gyermekek részére ("limbus puerorum")... A korábbi magyarázatokhoz pedig a reformátorok is hozzáfűztek még egy új pszichológiai értelmezést: "alászállt a poklokra – ez azt jelenti, hogy Jézus a kereszten a pokol kínjait is elszenvedte, amennyiben ugyanis a halálban Isten haragját és a végső kétségbeesés kísértését is megtapasztalta... A mai hivatalos szöveget "alászállt a halál birodalmába", sokkal inkább az ógyház szimbolikájának megfelelően kellene értelmeznünk, mintsem a középkori egyház felfogása szerint vagy a reformátorok módján... Aszerint ugyanis itt a Feltámadott Krisztus prédikál a halottaknak, mindenekelőtt Izrael atyáinak, hogy őket magával vigye a mennybe, Isten országába. A halottak birodalmába vezető út tehát szimbolikusan egyáltalán nem a szenvedésnek, a megaláztatásnak utolsó felvonása, hanem diadalmenet és a felmagasztalás első eseménye. Az alvilágba való leszállást így érthetjük ma is: ez a kereszténység előtti és ezzel együtt a nem keresztény emberiség üdvözülése lehetőségének jelképe. Az üdvösség lehetősége az ószövetségi kegyesek számára, a keresztény ígéhirdetéssel el nem ért ember számára. A keleti egyházak ikonográfiája is megerősíti ezt: a bizánci művészetben Jézus leszállását a halottak birodalmába kb. a 7–8. századtól ábrázolták. A fontos azonban az, hogy egyértelműen mint "anasztaziszt", mint "feltámadást" ábrázolják. A keleti egyházban valóban ez válik a feltámadás ábrázolásává és azután a 11. századtól ez nyugaton is elterjedt... A feltámadással összefüggésben szimbolikusan értve, ez a hittétel tehát a kortársaknak nem okoz semmi nehézséget. De elismerem: éppen ezen a hittételen mutatkozik meg leginkább az Apostoli Hitvallás korhoz kötöttsége" (Küng 1997: 135–9).

Küng fejtegetéseivel kapcsolatban annyit jegyeznek meg, abban jól látszik az értelmezés problematikussága, s helyenként az maga is pontosítható, kiegészíthető. A latin *infernum*, *infernus* már a korai bibliafordításokban is jelentett alvilágot vagy sírt.

Az alvilág és a pokol különbségével általában a korai bibliafordítók szintén tisztában voltak, még ha nem is jelölték külön szóval. Az apostoli hitvallásban a magyarban is a *poklokra* szó annak ellenére megmaradt, hogy „használó” helyeken az új bibliafordítások a *pokol* szót többnyire az *alvilág* vagy a *sír* szóval váltották fel. Az angolban is a credóban még a *hell* szó szerepel: „He descended into *hell*”. Az imádságok megszokott szövegén változtatnak ugyanis a legnehezebben. „Tudták ezt az atyák is, akik egyféle-képpen használták a Miatyánkot, a Hiszekegyet, a Tízparancsolatot. Ezért mi is úgy tanítsuk ezekre a fiatalúságot és az egyszerű népet, hogy egyetlen szótagon se változtassunk és ne tanítsunk és emlékeztessünk egyik évben így, a másikban amúgy. Válassz hát magadnak olyan formát, amelyet akarsz, de amellet maradj meg mindvégig. Ha pedig tudós és értelmes emberek előtt beszélsz, akkor ám mutatsd meg tudományodat, cifrázd és csúrd-csavad a kátérészeket olyan mesterien, ahogyan csak tudod” (Luther 1529/1996: 6). A finneknél is például egy jelen felmérés (Mielikäinen 1995: 80) szerint a gyülekezeti tagok többsége nem helyeselné, hogy a hiszekegyben a még a reformátorok alkotta és a Michael Agricola óta adatolt, azóta használt *seurakunta* 'gyülekezet, egyház' szót a *kirkko* 'templom, egyház, gyülekezet'-tel (vö. ném. *Kirche*, ang. *church*, svéd *kyrka*) cseréljék ki. (Ugyanakkor a *tuonela* 'alvilág'-ot már a credóban is korábban betették a *helvetti* 'pokol' helyébe, a Kalevalából, a folklórból és az irodalomból ugyanis a *tuonela* már megszokott, hozzájuk közel álló volt.) A magyarban pedig például az *anyaszentegyház* szó használata is visszaszorult. A Kat-ban azonban az apostoli és a nicea–konstantinápolyi hitvallás szövegében és az abból vett idézetekben megmaradt, noha másutt ebben a jelentésben általában az *egyház* áll.) Érdekes, hogy Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanában (Gr 1610: 198, l. még CorpGramm 288) és imádságos könyvében (Ik 1621: 198) a credóban a *halottak közül* szerkezetet használja, a Vizsolyi Bibliának az ő gondozásában megjelent hanai (1608) és oppenheimi (1612) kiadásához csatolt, általa fordított katekizmusban viszont a *halottaiból* szót. A tárgyalt hitcikkelyben Luther és Kálvin magyarázata között egyébként különbség van. Egy protestáns elemzés szerint „Ez a hittétel mindenesetre még a Credo [új német – M. F.] szövegének elfogadása után is vitatott maradt, és mind a mai napig – mint *crux interpretum* – nehézséget okoz a magyarázóknak. Luther, aki a Credo magyarázatában biztosan közelebb áll az ősegyház felfogásához, helyesen hangsúlyozza ennek a teologumenonnak felszabadító jelentőségét és üzenetét... Kálvin nyilvánvalóan mélyebben látta a pokoli elidegenedés borzalmát...” (Lochman 1995: 116–7). A mai (hivatalos) katolikus felfogást pedig nyilván az új katekizmus adja vissza leghívebben. Ez az apostoli hitvallást hosszabban magyarázva, a „Krisztus alászállt a poklokra” kijelentésről többek közt így ír: „A halottak honát, ahova a halott Krisztus alászállt, a Szentírás alvilágnak, pokolnak, Sheolnak és Hádésznek nevezi, mert az otlévők Isten látásától elzárva tengődnek. Ez volt tehát a sorsa minden halottnak, várva a Megváltót, legyenek ők igazak vagy gonoszak. Ez nem azt akarja mondani, hogy ott az ő sorsuk ugyanaz volt, amint Jézus is a szegény Lázárról szóló példabeszédben azt mondta, hogy Lázár „Ábrahám kebelére” jutott. Ott voltaképpen a szentek lelkei voltak, várva a szabadítót Ábrahám kebelén, és Jézus Krisztus szabadította ki őket, amikor leszállt az alvilágba’... *A halott Krisztus, akinek lelke isteni személyével egyesült, ilyenképpen szállt le a ha-*

lottak honába. Kitárta a mennyek kapuját azon igazak számára, akik eljövetele előtt éltek” (Kat 1994: 138–44). A „Harmadnapon feltámadott a halálból” (a főcímben „a halottak közül” – M. F.) kijelentés magyarázatához pedig többek közt ezt olvashatjuk: „Feltámadt Krisztus *halottaiból*, / legyőzte halállal a halált, / és a sírbanlévőknek életet ajándékozott (lábjegyzet: Bizánci liturgia, húsvéti tropár – M. F.)... Végül Krisztus feltámadása – és maga a feltámadott Krisztus – a mi jövőnk feltámadásunk kezdete és forrása. „Krisztus feltámadott a halálból, elsőként a halottak közül...” (1Kor 15, 20–22)... *Krisztus, „az elsőszülött a halottak között” (Kol 1, 18), a mi feltámadásunknak is kezdete, most még csak lelkünk megigazolása által, később majd testünk megelevenítése által*” (Kat 1994: 138–44; vö. még: Tamás /1994: 54–62).

Visszatérve a credo magyar szövegére, azt, hogy Krisztust, olykor valaki mást tartanak a *halottaiból* birtokszóhoz tartozó birtokosnak, néha névmással vagy toldalékkal is jelölik: „Dicsőség néked uram, / Ki felköltél *halottaidból*” (Ad coenam agni providi, l. RMKT II: 365; ua. AporK 133); CornK 52v: „jduezeytenk iefus jgeen reggel. angeloknak es zenteknek nagy fokaffagauval fel jevue lynbofbo. az coporfohoz... tahat mynd az zentek le teryezkevduen mondanak. Gloria tibi dñe. q surrexisti *amortuis*. Az az. dychevfeg te neked vram. ky fel tamattal *halottaydból*”; „Kelj fel alvó, és támadj fel *halottaiból*” (ÚszRev 1928, Ef 5/14; Tamás /1994: 61); „Az asszonyok *halottaiból* föltámadni látván / apostolaidnak is megvitték az örömhírt” (ÉK 1994: 222; a mai görögkatolikus liturgiában és énekeskönyvben a *halottaiból* szóalak vagy hússzor fordul elő, a *halottaiból* pedig vagy harmincszor); WinklK 218: „harmadnapon neked dycheylwen megh ielonom *halattaymból* feltamadok”; JókK: i. h.; MargL 164: „Az gyermekevt ky *ev halottayból* fel tamadot”; 1676: „Christus fel-tamadott ő *halottaiból*” (Domokos 1979: 511). Ugyanakkor vannak birtokos személyrag nélküli nem harmadik személyű alakok is: NádK 278–9: „Harmad napon neked díjölven ielonom / *halattaiból* feltamadoc”; ThewrK 239: „Es ezen dycheseges zent testben harmad napon *hallottayból* fel tamadal”; „Ki *halottaiból* feltámadál kegyelmes király” (Batizi András: Húsvét avagy Krisztus feltámadása napjára; l. RMKT II: 65); KomjSztPál 297: „Syerkenye fel te ky alofol, es keelyfel *halottaiból*”; SylvUT66: „Serkené fel ki alofzol, es kell fel *halottaiból*” (a NádK és az utóbbi három példa személyragos megfelelőjét l. fentebb).

A hiszekegy legelső ismert magyar szövegeiben is már a *halottaiból* szóalak szerepel. Az AporK.-ben az Athanasius-féle hitvallásban is: „le zalot poklokiathoz [!] Harmad napon felkolt *halottaiból*, f fel ment meñneke” (124 ~ DöbrK 59: „le zalla poklokra harmad napon *holtabol* fel kele”); a NagyszK-ben: „Ez hatod reze a Credonak Harmad nap *halattayból* feltamada” (323); a PeerK-ben: „zalla poklokra. harmadnap *halottayból* fel tamada”; a SzékK katekizmusában: „En Egembe hízem, hog krýstos zalla poklokra, harmad napon *halatayból* fel tamada” (115). A *halottaiból* alak van meg Gálszécsi István csak töredékből ismert 1536-os evangélikus énekeskönyvében (Erdélyi 1887: 222), Dévai Bírónál (TízPar 69, OrthHung Biiib), egy 1560 körüli kötetátlából kiáztatott nyomtatványtöredékben (Fekete 1998: 32) és Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének egy credo-énekében is (Huszár 1560: H6b).

A Telegdi Miklós fordította katolikus katekizmus, az Az keresztyénségnek fundamentumiról ugyancsak közli és magyarázza a hiszekegyet. A hit ötödik ágazatja ez: „Szalla poklokra, harmad napon *halottaiból* fel tamada”. Az ehhez való magyarázat a következő: „Christvs Iesusnac fel tamadafarol: ki Iftenfege es szent lölke fzerint, tēstetűl az magafs keresztfan el valuan, Limbufra szalla, holot az szent Atyakat meg szabadęta, es halalanak harmad napian, vgyan azon tēstet, emegh fel vęuęn, tulaidon hatalmaual, *halottaiból* fel tamada” (Telegdi 1562: 15, 19). Érdekes, hogy a magyarázatban nem poklokra vagy pokolra, hanem Limbusra szállásról van szó, a *halottaiból* alak ettől távolabb szerepel, de ugyanúgy, mint a többi idézett szövegben nem a limbusra, hanem Jézusra vonatkozik.

A *halottaiból* szó feltett átértékelődésének már korán meg kellett történnie. A legelső, a JókK-ben lévő adatok, amelyekben „egy gyermeknek *halottaibalól*” való feltámadásáról van szó, szintén ezt mutatják. Itt a birtokos jelző *-nek* ragjával ellátott *gyermeknek* szó a birtokos. Tekintve a credo igen korai és gyakori használatát, a vonatkozó helyen az említett szövegtani helyzetet, a fogalmazás némi sutaságát és az értelmezés nem egészen világos voltát, joggal fel is tehetjük, hogy az átértékelődés nemcsak ekkorára, de már (jóval) korábban megtörtént, a *halottaiból*-t már lényegében nem érezték többes számú birtokszónak. S így már igen korán megszületett ez a ma is különleges szó, a 'holtából, a halálból' jelentés.

Ha a bemutatott okfejtésem, feltevésem megállja a helyét, akkor újabb egyaránt beszédes és fontos adalékkal bizonyítottuk azt a különben már eddig is számon tartott tényt (l. pl. Tarnai 1984), miszerint több ismert, régi (egyházi) szövegünk elsősorban a szóbeliségben élt, csiszolódott ki és nyerte el szinte állandó formáját. És jóval az első fennmaradt, leírt változatok előtt, amelyek pedig a már főleg a szóbeliségben kiforrólódott szövegekre épültek.

IRODALOM

- AporK= Apor-kódex 1416u. – a XVI század eleje, in Volf György szerk. 1879: *Nyelv-
emléktár VIII*, Budapest, M. T. Akadémia, 157–251.
- B 1973 = *A Biblia: Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, Budapest, Szent István Társulat.
- B 1975 = *Biblia: Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Balogh József 1927: *Halottaiból*, *Magyar Nyelv* 23, 44.
- BRev 1990 = *Szent Biblia*, magyar nyelvre fordította Károli Gáspár [revideált kiad.], Budapest, Magyar Bibliatanács.
- CornK = *Cornides-kódex*, közléteszi Bognár András és Lévárdy Ferenc, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VI).

- CorpGramm = *Corpus Grammaticorum: Régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, kiad. Toldy Ferenc, 1866, Pest.
- Domokos Pál Péter 1979: Kájoni János: *Cantionale Catholicum 1676*, in: „...édes Hazámat akartam szolgálni...”, összeáll. ~, Budapest, Szent István Társulat.
- DöbrK = *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bev., jegyz. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla; Madas Edit közreműködésével, 1995, Budapest, Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 19).
- Ék 1986 = *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház kiad.
- Ék 1993 = *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház kiad.
- Ék 1994 = *Dicsérvételek az urat: Görögszertartású katolikus énekeskönyv*, Budapest, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- Erdélyi Pál 1887: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke 1536-ból, *Magyar Könyvszemle* 12, 215–23.
- ÉrtSz = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, 1959–1962, Budapest, Akadémiai.
- EWUng = Benkő, Loránd Hrsg. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai.
- Fekete Csaba 1998: Apostoli Hitvallás 1560 tájáról, *Református Egyház* 50/2, 32.
- Gr = Szenci Molnár Albert 1610: *Novae grammaticae Ungaricae... libri duo*, Hanau. L. még: in CorpGramm.
- Huszár Gál 1560: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, 1560–1561 [Debrecen]. Faksimile: Budapest, 1983.
- Ik 1994 = *Szentségimádás: Katolikus imakönyv*, összeáll. Bánk József, 10. kiad., Budapest, Ecclesia.
- Ik 1621 = Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyvecske*, Heidelberg.
- JóK = *Jókai-kódex XIV–XV. század*, bev., jegyz., közzéteszi P. Balázs János, 1981, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VIII).
- JordK = *Jordánszky-kódex (1516, 1519)*, kiad. Volf György 1888: *Régi Magyar Nyelvémlékek V*, Budapest. Faksimile: Budapest, 1984.
- Kat 1994 = *A katolikus egyház katekizmusa*, 2. kiad., Budapest, Szent István Társulat.
- KatLex 1993 = *Magyar katolikus lexikon I*, főszerk. Diós István, Budapest, Szent István Társulat.
- KerBiblLex 1995 = *Keresztyén bibliai lexikon I–II*, szerk. Bartha Tibor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- KomjSztPál = *Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, 1533, Krakkó. Új kiad.: Budapest, 1883.
- Kovács Attila 1988: A Miatyánk és az Apostoli Hitvallás mint közös bizonyágtétel, *Confessio* 12/3, 19–24.
- Küng, Hans 1997: *Credo – Hiszek: Az Apostoli Hitvallás magyarázata kortársaknak*, ford. Tekus Otto, Budapest, a fordító kiadása.

- Lochman, Jan Milič 1995: *Az Apostoli Hitvallás: Dogmatikai vázlatok a Hiszekegy alapján*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Luther, Márton 1529/1996: *Dr Luther Márton Kis Kátéja*, 6. kiad., Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya.
- MargL = *Szent Margit élete 1510*, átir., jegyz. Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, 1990, Budapest (Régi Magyar Kódexek 10).
- Mielikäinen, Aila 1996: *Kirkko ja seurakunta 'eklesian' vastineina: Sanojen merkityssuhteet suomen kielessä*, Jyväskylä, Jyväskylän Yliopisto.
- A. Molnár Ferenc 1997: A Halotti Beszéd magyarázatához (I.), *Magyar Nyelv* 93, 207–216.
- 1998a: *Rinnakaisuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa = Memoires de la Société Finno-Ougrienne* 228 (in honorem Seppo Suhonen sexagenarii), Helsinki, 336–40.
- 1998b: A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv E. Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 143–5.
- MünchK = *A Münchener Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, 1971, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VII).
- NádK = *Nádor-kódex 1508*, közzéteszi, jegyz. Pusztai István, 1994, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 16).
- NagyszK = Nagyszombati Kódex 1512–1513, közzéteszik Komáromy Lajos és Király Pál, in: *Nyelvemléktár III*, Budapest, 1874.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- NySz = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- OrthHung = Dévai Bíró Mátyás 1549: *Orthographia Vngarica*, Krakkó. Faksimile: Budapest, é. n.
- OxfEngDict = *The Oxford English Dictionary I–XII*, Oxford, 1933. 2. kiad. uo. 1961.
- ÖtPréd = Bornemisza Péter 1574: *Öt kötetes prédikációs könyv* 2, Sempte. Részletek in: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, 1980, vál., gond., jegyz. Nemeskürty István, Budapest, Szépirodalmi.
- PeerK = Peer-kódex 1518 k., közzéteszi Volf György, in: *Nyelvemléktár II*, Budapest, 1874.
- RMGI = Berrár Jolán és Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- RMKT II. = *Régi Magyar Költők Tára: XVI. század II*, 1880, Magyar Tudományos Akadémia.
- Seibert, Jutta szerk. 1986: *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, Corvina.
- SylvUT = Sylvester János 1541: *Új testamentum magyar nyelven*, Újsziget. Faksimile: Budapest, 1960.

- SzékK = *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528*, közléteszi, bev., jegyz. N. Abaffy Csilla 1993, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 15)
- Tamás, Aquinói, Szent (1225–1274) 1994: *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról*, ford., jegyz. Gecse Gusztáv, Budapest, Seneca.
- Tarnai Andor 1984: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, Budapest, Akadémiai.
- Telegdi Miklós 1562: *Az kereszténységnek fundamentomiról*, Bécs. Új kiad.: Budapest, 1884.
- ThewrK = *Thewrewk-kódex 1531*, közléteszi, bev., jegyz. Balázs Judit és Uhl Gabriella, 1995, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Régi Magyar Kódexek 18).
- TízPar = Dévai Bíró Mátyás 1549: *At Tíz parancsolatnak, ah hit ágazatinak... magyarázatja*, Krakkó. Új kiad.: Budapest, 1897.
- Úsz 1993 = *Újszövetségi Szentírás*, ford. Békés Gellért és Dallos Patrik, 11. átdolg. kiad., Pannonhalma.
- ÚszRev 1928 = *Újszövetségi Szentírás*, a Vulgata szerint Káldi György fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, Budapest, Szent István Társulat.
- Varga Zsigmond J. szerk. 1992: *Újszövetségi görög–magyar szótár*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- WinkIK = *Winkler-kódex 1506*, közléteszi, bev., jegyz. Pusztai István, 1988, Budapest, Akadémiai Kiadó (Codices Hungarici IX).